

TOEN DE KATHOLIEKEN NEDERLAND VEROVERDEN

FRANS VERHAGEN

Toen de katholieken Nederland veroverden

Charles Ruijs de Beerenbrouck 1873-1936

Boom – Amsterdam

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (www.fondsbjp.nl).

FONDS B i j z o n d e r e
JOURNALISTIEKE PROJECTEN

Afbeelding omslag: Bisschop Aengenent en minister-president Ruijs de Beerenbrouck bij de opening van de R.K. Tuinbouw-Winterschool te Beverwijk, 30 september 1931. (ANP Photo/ Sterling)

Omslagontwerp: Marry van Baar

Vormgeving binnenwerk: Zeno Carpentier Alting

© 2015 Frans Verhagen

www.meiguo.nl

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789089536570

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

INLEIDING 9

Literatuur 10

Opbouw 12

Toelichting op de bronnen 14

Praktische noten 17

PROLOOG 19

3 juli 1918 19

Een niet bijzonder gelukkig land 24

Een afgelegen provincie 27

DEEL I De aanloop 29

HOOFDSTUK I EEN LIMBURGS KATHOLIEK GEZIN 31

Een Limburgse familie 34

Strikt katholieke normen 38

De arbeidsenquête van 1887 40

Minister Gustave Ruijs 42

HOOFDSTUK 2 LEIDSE JAREN 45

Een katholieke studentenvereniging 47

De sociale kwestie en *Rerum Novarum* 50

HOOFDSTUK 3 MAASTRICHT, 1896-1905 57

Actief in Maastricht en de drankbestrijding 59

Verdediger van het katholieke Maastricht 63

Gemeenteraad Maastricht 65

Klarenbeekse Club 71

DEEL 2 Kamerlid 77

HOOFDSTUK 4 ENTREE LANDELIJKE POLITIEK 79

- Katholieke organisatie 84
- Een afvallige priester in Maastricht 89
- Verkiezingen Gulpen 1909 93
- Limburgse criminaliteit 99

HOOFDSTUK 5 ZIEKTE, VERKIEZINGEN 1913, REGERINGSCOMMISSARIS 103

- Verkiezingen Gulpen 1913 106
- Uitbreken oorlog 113
- Regeringscommissaris voor de vluchtelingen 114
- Een zwijgzaam Kamerlid 118
- Benoeming tot gouverneur 120

DEEL 3 De eerste twee kabinetten 125

HOOFDSTUK 6 KABINETSFORMATIE 1918 127

- In de wachtkamer 131
- Colijn als alternatief 134
- De formatie-Ruijs 137
- De laatste loodjes 141
- Eigen man 143

HOOFDSTUK 7 DE KOMST VAN DE KEIZER EN DE REVOLUTIE

VAN TROELSTRA 145

- Duitse keizer aan de grens 148
- De Harskamp en het ontslag van generaal Snijders 151
- Troelstra preekt de revolutie 153
- Iedereen hervormingsbereid 159
- Aalberses actieplan 162

HOOFDSTUK 8 EEN JAAR VAN WETGEVING, 1919 167

- De bisschoppen roeren zich 169
- Vaste invaller 172

HOOFDSTUK 9 AANPASSING EN VOORTMODDEREN, 1920 TOT JUNI 1921 179

- Toenemende kritiek op het financiële beleid 181
- Meer dan het gebruikelijke gekibbel 185
- De grondwetsherziening van 1921 188

HOOFDSTUK 10 CRISIS EN RECONSTRUCTIE, 1921-1922 193

- Het vertrek van De Vries 196
- Bedreigde katholieke eenheid 201
- Een lichtschuwe premier 203
- Meer dan een overlever 208

HOOFDSTUK 11 TWEEDE KABINET-RUIJS, 1922-1925 211

- Colijn in de coulissen 215
- Ruijs II geformeerd 217
- De Geer en de Vlootwet 220
- De Vlootwetcrisis 224
- Langszittende minister-president 228

DEEL 4 Kamervoorzitter en partijvoorzitter 233

HOOFDSTUK 12 MACHTSPOLITICUS 235

- Spin in het politieke web 239
- Ruijs zet Colijn de voet dwars 242
- Kabinet-De Geer 247
- Kritiek uit eigen kring 249

HOOFDSTUK 13 KAMERVOORZITTER, VOORZITTER RKSP 253

- Voorzitter Bond van R.K. Kiesverenigingen 256
- De oprichting van de RKSP 260
- Cruciale rol 263
- Ernstig ziek 256

DEEL 5 Derde kabinet-Ruijs, Kamervoorzitter 269

HOOFDSTUK 14 DERDE KABINET-RUIJS 1929-1933 271

- Leidinggeven door niet leiding te geven 277
- Bezuinigen, bezuinigen, bezuinigen 282
- Katholieke onmacht 285
- Een nieuwe maatschappelijke orde 287
- Het Welter-regime 290
- Kabinetscrisis en muiterij 292

HOOFDSTUK 15 ELDER STATESMAN, 1933-1936 299

Opnieuw Kamervoorzitter 301

Remmende kracht 304

De kabinetscrisis van 1935 307

Laatste toespraak 310

Ariëns, Adelbert en Egmond 312

Wisseling van de wacht 314

EPILOOG 317

De juiste persoon 318

Persoonlijk leven 320

Tijdgenoten 322

Historische betekenis 323

Noten 327

Samenstelling kabinetten-Ruijs 375

Dramatis personae 378

Bronnen 384

Geraadpleegde literatuur 387

Verantwoording en dankwoord 397

Personenregister 401

Inleiding

Tussen 1918 en 1994 maakten katholieke politici onafgebroken deel uit van de Nederlandse regering. Twee katholieke minister-presidenten markeren de uiteinden van deze periode: in 1918 werd Charles Ruijs de Beerenbrouck de eerste katholieke premier en voorlopig was Ruud Lubbers in 1994 de laatste. In de tussentijdse jaren waren het katholieken die de Nederlandse politiek naar hun hand zetten en Nederland mede vormgaven – in belangrijke mate naar hun specifieke inzichten. De zelfbewuste en zelfverzekerde manier waarop ze dat deden – door de macht die ze in 1918 verkregen te consolideren, uit te bouwen en te gebruiken –, rechtvaardigt het woord ‘veroveren’ in de titel van dit boek. Strijd was de katholieken niet vreemd. Aan het voltooiën van hun politieke emancipatie ging eeuwenlange buitensluiting en discriminatie vooraf. De opmars naar de maatschappelijke en politieke positie waarop de katholieke gemeenschap meende recht te hebben, begon op 3 juli 1918 en werd aangevoerd door Charles Ruijs de Beerenbrouck, onderwerp van deze biografie.

Dit boek laat zien dat het fundament van driekwart eeuw katholieke aanwezigheid in het centrum van de politieke macht werd gelegd in het interbellum. Het toont de cruciale rol die Ruijs daarin speelde. De politieke eenheid die de katholieken onder zijn leiding wisten te bewaren, maakte van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), zoals de katholieke politieke organisatie vanaf 1926 officieel heette, een echte volkspartij, met steun in alle standen en klassen. Het katholieke politieke gedachtegoed op sociaal en economisch terrein weerspiegelde die breedte en interne diversiteit, en vormde de sleutel tot het behoud van de langdurige steun van vrijwel de hele katholieke gemeenschap. Na de Tweede Wereldoorlog kon de katholieke politiek daarop verder bouwen.

Hoewel Charles Ruijs de Beerenbrouck bijna elf jaar minister-president was, kennen de meeste Nederlanders hem niet. Voor mij geldt dat

niet: ik ben met hem opgegroeid. Mijn vader, Jules Verhagen, schreef zijn proefschrift over de formatie van het eerste kabinet-Ruijs. Mijn grootvader, Frans Teulings, werkte nauw samen met Ruijs in de RKSP en in de Tweede Kamer. Beiden overleden voordat ik er serieus met hen over kon praten, maar hun respect en bewondering voor Ruijs, grenzend aan verering, zijn mij niet onopgemerkt voorbijgegaan. In de katholieke verzuilde omgeving waarin ik opgroeide, waren zij zeker niet de enigen die Ruijs mythische kwaliteiten toedichtten. Als in toenemende mate ontzuilde tiener kreeg ik daarover in de jaren zestig steeds meer vragen.

Toen ik rechten en sociologie studeerde in Groningen, kon ik mijn belangstelling voor parlementaire geschiedenis combineren met een interesse in de ontwikkeling van de Nederlandse katholieken. Vooral interesseerde me de periode tussen beide wereldoorlogen, het interbellum, waarin het rijke roomse leven zijn definitieve vorm kreeg. Ik wilde meer weten over Ruijs, over de tijd waarin hij werkte en over de verzuilde katholieke samenleving waarvan ik in de jaren vijftig en zestig de naweeën meemaakte. Vanuit mijn sociologische achtergrond en later mijn studie en ervaringen in de Verenigde Staten, kwam daarbij een interesse in de emancipatie van minderheidsgroepen en de rol van geloof in de samenleving.

LITERATUUR

Ruijs de Beerenbrouck is een van de weinige belangrijke politici van wie nooit een volwaardige biografie is gepubliceerd. In 2005 verscheen *Charles Ruys de Beerenbrouck, edelman-staatsman*, het proefschrift van M. Stassen. Op het oog was het een biografisch werk, maar Stassen beperkte zich tot de periode van Ruijs als minister-president en plaatste diens politieke optreden niet in een brede maatschappelijke context. Verder is er een gedocumenteerd levensbericht van de Groningse universitair docent P. Sassen, *Jonkheer mr Charles Joseph Marie Ruijs de Beerenbrouck herdacht*, dat naar zijn aard beperkt is. Er zijn deelstudies waarin Ruijs een belangrijke rol speelt, zoals *De totstandkoming van het eerste kabinet-Ruijs de Beerenbrouck* en *De kabinetscrisis van 1923*, beide geschreven door J. Verhagen. H. Beunders behandelde in *Weg met de Vlootwet!* de aanloop en afloop van de kabinetscrisis van 1923. Ex-minister-president Lubbers schreef in twee boeken over Ruijs als inspirerend voorbeeld voor de katholieke politiek in het algemeen en voor hemzelf in het bijzonder.¹

Natuurlijk komt Ruijs veelvuldig ter sprake in studies van de politiek in het interbellum, zoals Puchingers driedelige *Colijn en het einde van de*

coalitie, maar die boeken hebben, zoals de titel duidelijk maakt, Hendrik Colijn als hoofdpersoon. Uiteraard gaf Ruijs acte de présence in *Het jongste verleden*, de zesdelige parlementaire geschiedenis van het interbellum die P. Oud vanaf 1948 publiceerde. Meer over Ruijs en meer over de katholieke maatschappelijke omgeving waarin hij werkte, is te lezen in Gribblings biografie van Piet Aalberse en in de verzameling essays die Gribbling schreef over Willem Nolens.² De partijorganisatie van de RKSP onder voorzitterschap van Ruijs kwam ter sprake in de inleiding van *Katholieke Volkspartij 1945-1980, Band 1* van J. Bornewasser. Over een eerdere periode, de strijd tussen socialisten en katholieken in Maastricht tussen 1890 en 1920, schreef J. Perry in *Roomse kinine*. J. van Meeuwen behandelde in zijn *Lijden aan eenheid* de ontwikkeling van de katholieke vakbeweging tot aan 1929.

Hoewel de genoemde en andere literatuur facetten van leven en werken van Ruijs behandelen, krijgt de lezer er geen compleet beeld door van de man in zijn tijd en in zijn omgeving. Sterker, de lezer krijgt twee onverenigbare beelden voorgeschoteld, zij het gefragmenteerd en onvolkomen. Het ene beeld is dat van een tweederangspoliticus, die min of meer omhooggevallen is naar het minister-presidentschap, dat hij weliswaar bijzonder lang maar zonder veel distinctie heeft vervuld. Een aardige man, geliefd bij vriend en vijand, iemand die lol kreeg in het premier zijn en dat lang volhield, maar niet bijzonder veel tot stand heeft gebracht. Geen erg interessant of invloedrijk politicus. Een detail in het rijke roomse leven, een voetnoot in de Nederlandse politiek.

Het andere beeld is dat van een politieke gigant, een katholiek staatsman en een hoogstaand moreel persoon met louter positieve karaktertrekken. Auteurs als Verhagen, Schurgers, Stassen, Sassen, *Elseviers* Gerry van der List en ex-premier Lubbers waren zo lovend over de grote man dat hij boven alle kritiek verheven leek.³ In hun visie was Ruijs de grote voorganger in de katholieke emancipatie. Hij voorkwam de revolutie van Troelstra, voerde sociale wetgeving in en leidde elf jaar lang met vaste hand zijn kabinetten. Tussen de bedrijven door zette hij de RKSP in elkaar en leidde hij de Tweede Kamer. Behalve succesvol politicus was deze Ruijs godvruchtig, vriendelijk, onbaatzuchtig, dienstbaar en sociaal, een voorbeeldig echtgenoot en vader. Bij dat alles werd hij gemotiveerd door de hoogste aspiraties. Ruijs was volgens hen niet alleen een edelman, maar ook en vooral een edel man. Ruijs leek wel een heilige, met een levensverhaal vergelijkbaar met de verhalen die mij in mijn jeugd in stichtelijke boeken werden voorgeschoteld, inclusief persoonlijk lijden en opoffering voor een hoger doel.⁴

De onvolledigheden en tegenstrijdigheden in het portret van Ruijs riepen bij mij nogal wat vragen op. Aan de ene kant: als Ruijs een tweederangspoliticus was geweest, hoe had hij dan zo lang kunnen overleven? Kan iemand werkelijk elf jaar lang minister-president zijn en nauwelijks een historische erfenis hebben nagelaten? Aan de andere kant: kon Ruijs werkelijk zo'n voorbeeldig en eendimensionaal mens zijn geweest? Hij had zijn hele leven in de politiek gewerkt en was er blijkbaar in geslaagd om lang aan de top mee te draaien. De meeste politici zijn complexe persoonlijkheden, met sterke en zwakke kanten, met de kwaliteiten en de beperkingen van karakter die van hen toppolitici maken. Overlevers zijn meestal geen heilige boontjes. Wie was de werkelijke Ruijs?

Mijn primaire doelstelling met dit boek is het schetsen van een portret van de man in zijn tijd. Ik wil een zo volledig mogelijk beeld geven van de publieke, politieke persoon van Ruijs en hoe die persoon zich heeft ontwikkeld. Ik wil laten zien wat zijn achtergrond was, uit welk milieu hij kwam en hoe hij paste in de katholieke gemeenschap van de laatnegentiende, vroegtwintigste eeuw. Hoe Ruijs in 1918 vanuit een politieke positie in de periferie minister-president werd en erin slaagde om achttien jaar in het centrum van Nederlandse politiek te verkeren, waarvan bijna elf jaar als minister-president. Wat dreef Ruijs, wat motiveerde hem? Wat waren zijn successen, wat zijn mislukkingen? Hoe beïnvloedde hij de Nederlandse politiek in zijn tijd en wellicht ook daarna? Wat was zijn historische betekenis?

In zijn biografie van Hendrik Colijn, de enige politicus uit de tijd van Ruijs de Beerenbrouck die wel brede bekendheid geniet, stelde Herman Langeveld zich ten doel 'Colijns standbeeld te ontdoen van de talloze mythen, die daarop aangekoekt zijn'.⁵ Mijn doelstelling in deze biografie van Ruijs is vergelijkbaar. Ook Ruijs kleven mythes aan, in het leven geroepen en gekoesterd door zowel zijn critici als zijn bewonderaars. Ook zijn standbeeld verdient een schoonmaakbeurt.

OPBOUW

Afgezien van de proloog en de epiloog is dit boek chronologisch opgebouwd. In de proloog wordt, noodzakelijkerwijze met een grove kwast, een beeld geschetst van Nederland op 3 juli 1918, de dag dat het parlementaire systeem voor het eerst werkte met algemene verkiezingen en met een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. In de loop van het verhaal zal duidelijk worden waarom deze dag zo'n cruciale rol speelde in het leven van Ruijs.

Dit boek is ingedeeld in vijf delen, die elk een fase in de ontwikkeling van Ruijs bestrijken. Deel 1 beslaat het leven van Ruijs tot aan zijn verkiezing tot Kamerlid in 1905. Hoofdstuk 1 behandelt de familiewortels van Ruijs, geplaatst in de context van de ontwikkelingen van de katholieken in Nederland in de negentiende eeuw. Hoofdstuk 2 gaat over Ruijs' Leidse studiejaren, de invloeden die hij daar onderging en de kennismaking met Piet Aalberse. In hoofdstuk 3 is Ruijs teruggekeerd naar Maastricht en zet hij zijn eerste stappen als jurist en als lokaal politicus. Hij raakt gegrepen door de drankbestrijding.

Deel 2 beslaat de jaren dat Ruijs werkte als Kamerlid, van 1905 tot 1918. Hoofdstuk 4 behandelt de soms moeizame verkiezingscampagnes voor de Kamerzetel van Gulpen in 1905 en 1909. De ziekte die Ruijs een jaar buiten de publieke sfeer hield, markeert het einde van deze periode. In hoofdstuk 5 is hij terug als Kamerlid. Het behandelt de verkiezingen van 1913 en Ruijs' optreden als regeringscommissaris voor de vluchtelingen. Het eindigt met de benoeming van Ruijs tot commissaris van de Koningin in Limburg.

Deel 3 behandelt de periode van 1918 tot en met 1925, waarin Ruijs minister-president is van zijn eerste twee kabinetten. Hoofdstuk 6 schetst de kabinetsformatie van 1918. Hoofdstuk 7 behandelt de rest van het denkwaardige jaar 1918, waarin het eerste kabinet-Ruijs kreeg te maken met de 'revolutiepoging' van Troelstra en de komst van de Duitse keizer. Hoofdstuk 8 gaat onder meer over de wetgevende arbeid van de ministers Aalberse op Arbeid en De Visser op Onderwijs in 1919. Hoofdstuk 9 brengt het verhaal naar de tussentijdse crisis in de vroege zomer van 1921. Hoofdstuk 10 vertelt hoe de reconstructie tot stand kwam die het kabinet-Ruijs naar de verkiezingen van 1922 bracht. Hoofdstuk 11 beschrijft het tweede kabinet-Ruijs, inclusief de crisis rondom de Vlootwet in 1923.

Deel 4 bestrijkt de periode tussen 1925 en 1929. Ruijs was toen als Kamervoorzitter en voorzitter van de katholieke politieke organisatie in veel opzichten invloedrijker dan ooit. Hoofdstuk 12 laat zien hoe Ruijs en CHU-voorman De Geer na de gezantschapscrisis in 1925 ARP-leider Colijn langdurig buitenspel zetten. Hoofdstuk 13 behandelt Ruijs als voorzitter, zowel van de Tweede Kamer als van de RKSP.

In deel 5, de periode van 1929 tot zijn dood in 1936, was Ruijs opnieuw minister-president en daarna opnieuw Kamervoorzitter. Hoofdstuk 14 schetst de formatie van het derde kabinet-Ruijs en het vastlopen ervan in de economische crisis. In hoofdstuk 15 komen de laatste jaren van Ruijs aan de orde, waarin Ruijs weer Kamervoorzitter is tot aan zijn vroege dood in 1936. De epiloog is een beschouwing over het voltooide leven en de historische betekenis van Ruijs.

Na bestudering van de literatuur ter zake, heb ik ervan afgezien om een hoofdstuk op te nemen over het concept 'verzuiling' en de discussie erover sinds de jaren negentig van de vorige eeuw. Niet omdat het niet interessant zou zijn – integendeel, het is een apart boek waard –, maar het gaat om een manier van kijken die pas na de Tweede Wereldoorlog gangbaar is geworden, vooral door het werk van A. Lijphart. Uiteraard was Ruijs zich bewust van de groepsvorming van het katholieke volksdeel, maar de terminologie, de analyse en de bruikbaarheid van Lijpharts theorie hebben betrekking op een later tijdperk.⁶

TOELICHTING OP DE BRONNEN

Het startpunt van mijn onderzoek was het archief van Ruijs zelf. Voor een man met een zo lange politieke carrière heeft het minder te bieden dan de biograaf zou wensen. Dat ligt aan het karakter van Ruijs. Hij was geen contemplatief persoon, geen intellectueel met tal van publicaties op zijn naam, zoals de Abraham Kuyper van Jeroen Koch.⁷ Ruijs hield geen dagboek bij, schreef geen doorwrochte toespraken of artikelen over belangrijke onderwerpen. In het archief liggen daarom voornamelijk documenten die te maken hebben met zijn talloze nevenactiviteiten. In later jaren gaat het ook wel om beleidsdocumenten, zij het met mate, en een groot aantal krantenartikelen waarin dat beleid wordt belicht. Gedurende lange perioden, met name voordat Ruijs minister-president werd, ontbreekt materiaal.

Van de diverse kabinetsformaties die Ruijs meemaakte, hield hij slechts korte aantekeningen bij. Over conflicten of discussies in de ministerraad is vrijwel niets te vinden, een enkel briefje uitgezonderd. Een deel van de ingekomen brieven is interessant, maar vaak betreft het kattebelletjes aan de minister van Binnenlandse Zaken om een benoeming te helpen of juist tegen te houden. Voor zijn persoonlijk leven, zijn opinies en zijn drijfveren zijn de brieven interessant die hij vanaf 1905 uitwisselde met Octave van Nispen. Jammer genoeg is alleen de Van Nispen-kant daarvan beschikbaar. Het archief van Van Nispen met de brieven die Ruijs aan hem stuurde, is verdwenen. De citaten uit de Ruijs-kant van de correspondentie die ik heb gebruikt, komen daarom van de historicus Puchinger, die toegang had tot dat archief.

Aan dit materiaal kon ik drie bronnen toevoegen die tot nu toe niet bekend waren. Ten eerste drie dozen met materiaal die eigenlijk in het archief thuishoren, maar indertijd achtergebleven zijn op 't Suideras, het landhuis in Vierakker bij Zutphen, waar nog steeds familie van Ruijs

woont. Het gaat onder meer om persoonlijke brieven aan zijn echtgenote, een pakket brieven van Ariëns, enige correspondentie van Maria Ruijs na de dood van haar echtgenoot, en agenda's die de tientallen spreuken en aforismen bevatten die Ruijs voortdurend opschreef en bij geschikte gelegenheden graag gebruikte.⁸ Heel interessant is het aantekenboekje dat Ruijs bijhield als regeringscommissaris voor de vluchtelingen, het enige materiaal van Ruijs zelf dat over deze periode beschikbaar is.

Een tweede belangrijke aanvulling waren de aantekeningen die Henk van Boven, een benedictijner priester, maakte van interviews die hij in 1938 en 1939 hield met tientallen mensen die Ruijs hadden gekend. Van Boven was een van de eerste paters die in 1935 ging wonen in de Abdij van Egmond, die mede dankzij de inspanningen van Ruijs was herbouwd. Van Boven stelde zich blijkbaar ten doel nog levende tijdgenoten van Ruijs over hem te ondervragen voor het te laat was.⁹ Met bewonderenswaardige ijver heeft hij een groot aantal mensen geïnterviewd die iets aan de biografie zouden kunnen bijdragen. Deze geïnterviewden geven een meer persoonlijk beeld van Ruijs dan uit andere bronnen beschikbaar is.

Dit materiaal dook op in de nalatenschap van J.A.H. Verhagen. Het bestaat uit een schrift met handgeschreven aantekeningen van de gesprekken die Van Boven voerde. Er is een tweede schrift geweest, maar dat is niet in zijn originele vorm aangetroffen. Gelukkig had Verhagen van beide schriften transcripties laten maken. Bij het citeren van Van Boven heb ik het systeem aangehouden dat Verhagen hanteerde: Bo I en Bo II voor de schriften, daarna de genummerde gesprekspartners van Van Boven, bijvoorbeeld Bo II/5 voor Kolfshoten. Vermoedelijk heeft Van Boven zijn interviews in de jaren vijftig aan Verhagen gegeven. Van Boven is er, voor zover bekend, nooit op teruggekomen, hoewel hij pas in 1992 overleed.¹⁰

Er is geen reden de inhoud van de interviews sceptisch te benaderen. Omdat de respondenten persoonlijke herinneringen ophalen, voegen de interviews nogal wat toe aan het weinige persoonlijk materiaal over Ruijs. De belangrijkste kanttekening is dat in de periode dat de interviews werden gehouden – in 1938 en 1939 – Ruijs een bijna onaantastbare status had als historische katholieke voorman. Mogelijk heeft dat herinneringen aan Ruijs zoals hij rond 1905 in Maastricht werd ervaren, gekleurd. Dat niettemin vrienden en familieleden de nodige kanttekeningen bij het karakter van Ruijs plaatsten, maakt deze interviews naar mijn smaak alleen maar betrouwbaarder. Ik heb het materiaal ondergebracht in het Nationaal Archief, in de afdeling speciale collecties zolang voor het raadplegen van het Archief-Ruijs toestemming vereist is.

Een derde aanvulling waren dagboek aantekeningen van RKSP-secretaris en later Kamerlid en minister Frans Teulings over zijn eerste twee weken als Kamerlid, in 1929. Ze geven een uniek beeld van de manier waarop Ruijs in de kabinetsformatie van 1929 te werk ging. Als enig Kamerlid was Teulings in staat bij Ruijs in en uit te lopen. Hij vertelde Ruijs over de meningen in de fractie en Ruijs sprak met hem heel open over de formatie. Ook deze aantekeningen doken op in de nalatenschap van J.A.H. Verhagen. Hij heeft ze zonder twijfel gekregen van Teulings zelf, zijn schoonvader. Ze zijn inmiddels toegevoegd aan het Archief-Teulings.

Een lijst van de andere geraadpleegde archieven van personen en instellingen is achter in het boek te vinden. Het Katholiek Documentatiecentrum in Nijmegen heeft onder meer het hele archief van Nolens, Ariëns en de RKSP online geplaatst, wat het leven van een onderzoeker aanzienlijk veraangenaamt. Kolfshoten, lange tijd particulier secretaris van Ruijs, vertelde Van Boven in 1939 dat hij nog veel persoonlijke correspondentie met Ruijs had en hem daar later meer over zou vertellen. Van dit laatste is waarschijnlijk niets gekomen, en wat Kolfshoten aan archief heeft nagelaten, bevat geen persoonlijk materiaal. Ook van J.B. Kan, secretaris-generaal in alle periodes dat Ruijs minister-president was, ontbreekt een uitgebreid archief. In zijn boek over november 1918 meldt Scheffer dat Kan aantekeningen had gemaakt voor een autobiografie, maar afgezien van materiaal over de komst van de keizer, is daarvan niets in het archief aanwezig.

Uiteraard zijn de Handelingen van de Tweede Kamer (afgekort als *HTK*) en de Eerste Kamer (afgekort als *HEK*) een belangrijke bron voor een analyse van het publieke optreden van Ruijs als Kamerlid, als Kamervoorzitter en als minister-president. De tekst in de Handelingen vertelt ons echter niets over de mimiek van sprekers, het aantal aanwezigen en de reacties in de zaal. Daarom dient hij te worden aangevuld met de in die jaren nogal uitgebreide verslagen van debatten in de dagbladen die, vaak afhankelijk van hun politieke kleur, vertellen of er werd gejoeld, gejuicht of dat men een speld kon horen vallen of wellicht alle andere leden van de Kamer verveeld waren weggelopen.¹¹ Ik heb ervoor gekozen bij de Handelingen behalve de pagina's ook steeds de datum aan te geven. Mijn ervaring met het gebruik van Handelingen zoals ze online staan, was dat data de gemakkelijkste ingang boden om materiaal te vinden.

Tijdens het interbellum hield de ministerraad geen uitgebreide notulen bij. Het materiaal dat aanwezig is in het Nationaal Archief bestaat voornamelijk uit besluitenlijsten. Een belangrijke, zij het niet altijd be-

trouwbare bron, zijn de dagboeken van Piet Aalberse, die Ruijs voor het eerst ontmoette als student in Leiden en later als minister in diens kabinetten zat. Met wonderbaarlijke werklust schreef Aalberse op wat hem was overkomen, hoe hij ertegenaan keek en wat hem irriteerde. Omdat de carrières van Ruijs en Aalberse gelijk opliepen, geven de dagboeken veel informatie over de sfeer waarin beide politici opereerden. Ze moeten echter voorzichtig gebruikt worden. Aalberse was soms wel erg snel opgewonden. Hij interpreteerde ontwikkelingen vaak naar zijn eigen voorkeur en hij was geen vriend van Ruijs. Daar staat tegenover dat Aalberse vaak verfrissend eerlijk was. Een deel van de dagboeken is in boekvorm uitgekomen en alle dagboekantekeningen zijn online te raadplegen; dit laatste is een onmisbare toevoeging voor de studiejaren in Leiden.

De Koninklijke Bibliotheek biedt online toegang tot een enorme hoeveelheid dagbladen en tijdschriften. Ik heb ze intensief geraadpleegd en het stelde me in staat om uitgebreid om mijn onderwerp heen te lezen. Ook hier maakt het internet het leven van een onderzoeker aanzienlijk gemakkelijker.

Wat de literatuur betreft, spreekt de lijst voor zich. Iedere historicus van het interbellum is schatplichtig aan de eerdergenoemde boeken van Puchinger en Oud. Beide schrijvers hebben echter hun problemen. Puchinger geeft zo veel bronnen dat het overzicht soms verloren gaat. Niet al zijn interpretaties van de gebeurtenissen of de bronnen zijn de enig mogelijke: de gereformeerde historicus heeft een duidelijke voorliefde voor zijn hoofdpersoon, Colijn. Soms moet de onderzoeker echter volledig op Puchinger vertrouwen, zoals waar het gaat om de inhoud van de brieven aan Van Nispen. Oud geeft helemaal geen bronnen, maar zijn werk blijft interessant als gids door de parlementaire geschiedenis van het interbellum. Als participant is de auteur soms erg gekleurd in zijn oordeel. Oud was geen bewonderaar van Ruijs en was als deelnemer in het politieke spel niet altijd even genuanceerd in zijn opinies.

PRAKTISCHE NOTEN

Een paar praktische noten bij dit boek. Als ik schrijf over ‘Ruijs’, dan bedoel ik altijd Charles Ruijs de Beerenbrouck, onderwerp van deze biografie. Gaat het over zijn vader, dan heb ik het over Gustave. Voor 1895 spelde de familie haar naam als Ruijs van Beerenbroek, daarna als Ruijs de Beerenbrouck. Deze laatste spelling heb ik aangehouden. In de pers van die jaren werd Ruijs vaak met een Griekse *y* geschreven, een vermenig van *y* en *ij* die heel gebruikelijk was. Ik blijf bij ‘Ruijs’, zoals de fa-

milie Ruijs dat ook deed, en heb dat meestal veranderd als in oorspronkelijke citaten Ruys stond. Dat geldt ook voor de familienaam van zijn echtgenote Maria, die de familie zelf als ‘Van der Heyden’ spelde. Daar heb ik me aan gehouden.

Ik heb me enige vrijheden gepermitteerd in het aanpassen van citaten aan de moderne spelling. Ik ben daarin niet geheel consistent geweest – mea culpa –, maar ik heb steeds geprobeerd de lezer van dienst te zijn. Ten behoeve van de niet in deze periode ingevoerde lezer heb ik een lijst toegevoegd met *dramatis personae*: de personen die in dit boek een rol spelen. In het bos van namen van lang vergeten politici is het gemakkelijk de weg kwijt te raken. Via de lijst kan de lezer steeds even snel een persoon plaatsen, mocht dat nodig zijn. De vignetjes zijn enkel broodkruimels op het pad door dat bos van namen, meer pretentie hebben ze niet. Bij personennamen in de tekst heb ik bij de eerste vermelding de eerste voorletter van de betreffende persoon genoemd, en niet al de voorletters waarmee vooral katholieke Nederlanders gezegend zijn. De namen, voorzien van alle initialen, staan in de personenindex.

Proloog

3 JULI 1918

Zolang hij zich kon heugen, begon jonkheer Charles Ruijs de Beerens brouck de dag met een heilige mis en de heilige communie. Hoe vroeger, hoe liever het hem was; Ruijs was een matineus persoon. Op 3 juli 1918, een verrassend kille zomerochtend, knoopte Ruijs zijn jas dicht, trok de monumentale deur achter zich in het slot en ging op pad. Vanuit zijn woonhuis aan de Breestraat in Maastricht, recht tegenover de schouwburg die lokaal bekendstond als de Bonbonnière, liep hij naar zijn parochiekerk, de basiliek van Onze-Lieve-Vrouwe.¹ Zo zagen Maastrichtenaars Ruijs vrijwel dagelijks door de stad lopen: in een geklede overjas, met zijden hoed en de ferme pas van de wandelaar die weet dat hij niet onopgemerkt blijft. Lang, slank en rechter van rug dan menigeen, was Ruijs direct herkenbaar. Qua houding en postuur was hij een man van gezag, de zelfverzekerdheid uitstralend die de katholieke adel van jongs af aan eigen was. De meeste Maastrichtenaars herkenden de rijzige gestalte, het gezicht met het hoge voorhoofd, de scherp gesneden neus en de diepzwarte snor met zorgvuldig gedraaide punten.

Maastricht was een groot dorp: Ruijs kende iedereen, iedereen kende Ruijs. Hij tipte zijn hoed naar bekenden, had een vriendelijk woord voor de middenstander die net zijn groentekisten uitstalde en knikte naar de arbeider die beleefd zijn pet afnam. Soms, als het iemand was die actief was in de katholieke arbeidersbeweging, vroeg hij naar vrouw en kinderen. Sinds krap drie maanden was het niet zomaar Charles Ruijs, lid van de gemeenteraad en van de Tweede Kamer, die over straat ging. Nu liep daar de commissaris van de Koningin van Limburg, 'de gouverneur' zoals men in Limburg zei. Op 16 mei was de pas 44-jarige Ruijs in grote haast voor die functie voorgedragen en benoemd, als opvolger van zijn door ziekte gevelde vader Gustave, die het ambt sinds 1895 had bekleed.

Sommigen vonden zijn benoeming getuigen van een onbetamelijk nepotisme, Ruijs zelf vond het vanzelfsprekend dat een dergelijk ambt hem was toegefallen. Dat gold ook voor de meeste Limburgers: dit was het soort functie waarvoor Ruijs in de wieg was gelegd. Hij was de spreekwoordelijke 'geboren regent'. Net als zijn vader was Charles lid geworden van de gemeenteraad, lid van de Tweede Kamer en nu gouverneur van Limburg. Deze laatste benoeming was niet direct zijn ambitie geweest, maar toen hij ervoor werd geroepen, zag Ruijs het als een opdracht, een taak die hij niet mocht weigeren, ook al moest hij er zijn positie als lid van het presidium van de Tweede Kamer voor opgeven. Onze-Lieve-Heer vroeg soms een offer.

Deze ochtend was Ruijs misschien meer in gedachten verzonken dan anders. De dag tevoren had hij voor het eerst een zitting van de Provinciale Staten van Limburg voorgezeten.² Hij had, naar zijn aard, een opbeurende en optimistische rede gehouden. Maar dat was gisteren. Vandaag domineerden zorgen en problemen die een rede niet kon wegpoetsen. De oorlog die nu vier jaar woedde, was in Maastricht goed voelbaar. Net buiten de stad lag het prikkeldraad dat neutraal Nederland afgescheiden hield van het bezette België. Als dagelijkse herinnering aan het oorlogsgeweld waaraan Nederland was ontsnapt, lagen aan de andere kant van de versperring de in augustus 1914 kapotgeschoten grensstadjes en, iets verderop, het getekende Luik. De afloop van de oorlog was ongewis, hoewel de komst van de Amerikanen de dynamiek veranderd leek te hebben. *De Limburger Koerier* van 3 juli meldde dat een nieuw Duits offensief dreigde en schreef uitgebreid over de naweeën van de recente veldslag tussen Oostenrijk en Italië.³ Net als in de rest van Nederland, was er in Maastricht gebrek aan van alles. Tot nu toe was onrust uitgebleven, al waren in juni nog 'hongerdemonstraties' gehouden. Een afvaardiging was naar Den Haag gestuurd om de noodtoestand in Maastricht te bespreken.⁴

Leek 3 juli 1918 een zaterdag als alle andere, zij het zelfs voor Nederlandse begrippen nogal koud, die schijn bedroog.⁵ Dit was de dag waarop in Nederland een kleine democratische revolutie plaatsvond. Om acht uur die ochtend waren de stembureaus opengestaan voor Tweede Kamerverkiezingen waaraan voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis alle mannen boven de 25 mochten deelnemen. Dat betekende dat er nu 1,5 miljoen kiesgerechtigde Nederlanders waren, ruim 600.000 meer dan in 1913. Tegelijkertijd was het districtenstelsel ingeruild voor een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Kiezers stemden niet langer op iemand die hun district vertegenwoordigde, een politicus die ze kenden en konden aanspreken. Ze stemden nu op landelijke lijsten. De honderd zetels

in de Tweede Kamer werden naar rato van het percentage stemmen over de verschillende partijen verdeeld. Dat had nogal wat gevolgen: voorheen telden stemmen van socialisten in een district in Limburg net zomin mee als die van katholieken in Groningen. Ze gingen verloren in de grote meerderheid van respectievelijk katholieken en protestanten in de betreffende districten. In 1918 was een stem in Maastricht precies evenveel waard als een stem in Groningen of in Middelburg. Elke stem telde. En ieders stem telde: er was zelfs een opkomstplicht. Burgers hadden niet alleen het recht om te stemmen, op straffe van een boete moesten ze er ook gebruik van maken.

Het overgrote deel van de Maastrichtenaars die gouverneur Ruijs in het stembureau tegenkwam, had nooit eerder gestemd. Was het stemrecht tot dan toe voorbehouden geweest aan een beperkte groep burgers van Maastricht, nu mochten de arbeiders van de Regout-fabrieken, de sjouwers in de haven, de metselaars en de vuilophalers meebeslissen. Dus niet alleen de bewoners van de statige herenhuizen in de Breestraat, maar ook die van de nabijgelegen Stokstraat, een van de armste achterbuurten van Nederland. Misschien moest Ruijs wachten voordat hij kon stemmen, want als de berichten uit andere steden een trend weergaven, dan was het ook in Maastricht de hele dag druk bij de stembureaus. Dat kwam niet alleen door de opkomstplicht: soms deed een kiezer er gewoon wat langer over. Zelfs voor de mensen die al eens eerder gestemd hadden, was het allemaal nieuw en anders. Het stembiljet was omvangrijk: het bevatte dertig lijsten met soms meer dan tien namen. Misschien stonden de afgevaardigden die de kiezers van oudsher kenden er nog wel op, maar het was nog niet zo eenvoudig hen terug te vinden. Vaak hadden kiezers hiervoor tijd nodig, zoals een zich opgejaagd voelende 83-jarige man, die tegen de voorzitter van een stembureau in Amsterdam zei: 'U kunt het niet helpen dat ze deze nieuwigheid hebben ingevoerd. Ik echter ook niet, en om goed te stemmen, moet ik behoorlijk mijn tijd hebben.'⁶

De verkiezingscampagnes waren aangepast aan de nieuwe omstandigheden. Het was niet meer nodig de kiezers over te halen naar het stembureau te komen, nu was het zaak dat ze daar de 'juiste keuze' maakten. Wat dat voor katholieke kiezers betekende, daarover liet het katholieke dagblad *De Tijd* geen misverstand bestaan: STEMT DE ROOMSCHE LIJST EN NR. 1 luidde de paginabrede kop op 2 juli.⁷ Ook dat was een nieuwigheid: er was een nummer één, een lijsttrekker, degene die boven aan die lange lijst van namen stond. Bij wijze van kleine concessie aan het oude systeem, konden die lijsttrekker en de bovenste namen op de lijst wel verschillen in de achttien kieskringen die Nederland telde. Zo werd

in Kieskring XVIII, die heel Limburg omvatte, de ‘Roomsche Lijst’ aangevoerd door monseigneur Willem Hubert Nolens, de Limburgse priester-politicus die sinds jaar en dag de leider was van de katholieken in de Tweede Kamer. In de kieskringen in Noord- en Zuid-Holland stond bij de katholieken Kamerlid en ex-minister Maximilien Kolkman bovenaan, in Arnhem en Nijmegen Kamerlid Antoine van Wijnbergen. Bij de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) was Kamerlid Pieter Jelles Troelstra lijsttrekker in de Kieskring Amsterdam; in Limburg was dat de bekende Maastrichtse activist Willem de Jonge, de leider van de Coöperatieve Broodbakkerij. Bij de Christelijk Historische Unie (CHU), een van de protestantse partijen, was de 81-jarige Alexander de Savornin Lohman in het hele land de lijsttrekker: er was geen potentiële CHU-kiezer die hem niet kende.⁸

De oproep om toch vooral te stemmen op nummer 1 had ten doel te voorkomen dat kiezers via voorkeurstemmen ‘minder gewenste personen’ lager op de lijst aan een zetel hielpen.⁹ Zo zouden ze bijvoorbeeld lager staande vertegenwoordigers van de arbeiders kunnen kiezen en dat was niet de bedoeling. Maar de eerste prioriteit was natuurlijk dat ze de juiste lijst kozen. Op de binnenpagina van *De Tijd* liet de bisschop van Haarlem weten dat ‘katholiek stemmen’ een ‘gewetensplicht’ was.¹⁰ In *De Limburger Koerier* werd monseigneur Nolens wekenlang aanbevolen, linksboven op de voorpagina.¹¹ De meeste Nederlandse dagbladen hadden nauwe banden met politieke partijen en vrijwel allemaal gaven ze een stemadvies. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* beval aan, ‘met den meesten aandrang’, om op de vrije liberale lijst te stemmen.¹²

Ook praktische hulp werd geboden. Zo had *Het Volk*, de spreekbuis van de socialistische SDAP, nieuwe kiezers geïnstrueerd met een artikel ‘Hoe men stemt’. De krant vertelde hoe laat het stembureau openging, waar de kiezer naartoe moest en dat werkgevers de kiezer gedurende twee uur de mogelijkheid moesten geven om te stemmen. Verder beschreef de krant hoe de stem moest worden uitgebracht en gaf de vermaning niet op het biljet te schrijven en er geen handtekening op te zetten. Bij de instructies hoorden ook: ‘men zoek op het biljet den socialistische lijst op’ en ‘men handelt het meest naar de wensen der partijorganisatie als men het ruitje vóór den eersten naam van de socialistische lijst zwart maakt’.¹³ Dit was geen overbodige instructie, want tot in lengte van jaren zouden kiezers het ruitje áchter de gewenste naam inkleuren.

Ogenschoijnlijk zou het algemene kiesrecht de partij van de arbeiders – de SDAP – ten goede komen, maar dat sprak niet vanzelf. Allereerst moesten de socialisten de katholieke arbeiders overhalen om de door de bisschoppen uitgesproken gewetensplicht te negeren. Vervolgens moesten ze voorkomen

dat die arbeiders zouden stemmen op linkse splinterpartijen van communisten, christensocialisten en anarchisten. Het was een uitdaging.

Zoals altijd werd er met een zwart potlood gestemd, maar de zwarte letters gecombineerd met het zwarte hokje dat ook nog eens zwart gemaakt moest worden, maakten zowel het kiezen als het tellen nogal lastig. De SDAP had in zijn campagne daarop ingespeeld met het motto: 'Stem rood door Troelstra zwart te maken'. Drie dagen na de verkiezingen stelde een ingezondenbrievenschrijver in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* voor om voortaan met een rood potlood te stemmen.¹⁴

Hoewel in 1918 alleen de mannen mochten stemmen, konden vrouwen wel kandidaat zijn. Verscheidene partijen hadden vrouwen op hun lijst gezet. Zo werd er stevig campagne gevoerd voor de feministe Aletta Jacobs, die prominent op de lijst stond van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), een van de drie liberale partijen. Bij stembureaus stonden groepjes niet-stemgerechtigde vrouwen die de mannen opriepen op Jacobs te stemmen. Bij de SDAP voerden de vrouwen campagne voor Suze Groeneweg.¹⁵ Ook vóór de opkomst van moderne mediacampagnes waren sommige partijen al heel creatief. Namens de Economische Bond van ex-minister M. Treub verscheen bij sommige stembureaus een ezel voorzien van een plakkaat met de tekst: 'Weest niet zo'n ezel als ik, weest niet zo koppig als ik, maar stemt op de kandidaten van den Economischen Bond.' Er waren adverteerders die hun boodschap hadden aangepast: 'Kiezers! Geen vage beloften, geen ijdel klanken, doch bewijzen levert ERDALIN SCHUURPOEDER, dat zij 't werk van Uwe vrouw vergemakkelijkt. Dit is ook uw belang.'¹⁶

Door het stelsel van evenredige vertegenwoordiging was het voor het eerst lonend en zelfs noodzakelijk om landelijk campagne te voeren, en met name de grote partijen hadden zich actief betoond. Er waren optochten, manifestaties en tournees geweest. De katholieken hadden grote bijeenkomsten georganiseerd in Amsterdam en Den Haag, ver buiten wat tot dan toe hun normale werkterrein was.¹⁷ In het hele land probeerden de socialisten arbeiders over te halen op hen te stemmen. Grote woorden werden in de strijd gegooid. De SDAP beloofde een hoopvolle dageraad, de katholieken waarschuwden voor de goddeloze rooien, die nietsvermoedende arbeiders konden verleiden tot een foute keuze.

Hoe de verkiezingen zouden uitpakken, was onzekerder dan ooit. Wat zou de uitbreiding van het kiezersbestand opleveren? Zouden de katholieke arbeiders, nu ze mochten stemmen, de SDAP steunen of toch maar katholiek kiezen? Zouden de ARP en de CHU de gelederen gesloten kunnen houden? Wat was de toekomst van de liberale partijen die zwaar geleund hadden op de welgestelde elite die altijd al kiesrecht had gehad?

Zouden de socialisten kunnen doorbreken naar een niveau waarop ze een claim konden leggen op regeringsmacht? Zouden ze dat wel willen?¹⁸

EEN NIET BIJZONDER GELUKKIG LAND

‘Het zal een in alle opzichten nieuw tijdperk zijn, dat in 1918 aanbreekt,’ schreef de politicus P. Oud helemaal aan het begin van *Het jongste verleden*, zijn zesdelige parlementaire geschiedenis van het interbellum.¹⁹ Tegenstellingen die de politiek decennialang hadden verdeeld, uitbreiding van het kiesrecht en de publieke financiering van het bijzonder onderwijs, waren nu opgeheven. Niet iedereen was gelukkig met wat de ‘pacificatie’ werd genoemd, maar zij was tot stand gekomen. De gevolgen ervan zouden de Nederlandse politiek voorgoed veranderen. De sociale kwestie zou nieuwe verdeeldheid brengen.

Ook in andere opzichten kwam in 1918 een einde aan een tijdperk. De Grote Oorlog, woedend sinds augustus 1914, liep ten einde, maar op 3 juli was nog niet duidelijk hoe en wanneer dat zou gebeuren. Weliswaar was Nederland neutraal gebleven en gespaard voor geweld, maar het was niet aan de gevolgen van de oorlog ontsnapt. Nederland sloeg de maatschappelijke ontwikkelingen elders gade, met ongemak bij de elite, met spanningsvolle verwachting bij sommige socialisten.

Zou de onrust overslaan naar Nederland? Soms leek het erop. Bij een aardappeloproer in Amsterdam vielen in juli 1917 9 doden en 114 gewonden. Een burgemeester in Noord-Holland telegrafeerde de regering: ‘Zend aardappelen of huzaren, want oproer dreigt.’ De revolutie die in november 1917 in Rusland had plaatsgevonden, veroorzaakte rimpels in de rest van Europa, en niet alleen omdat vermogende burgers de waarde van hun Russische staatsobligaties zagen verdampen. In Duitsland rommelde het. Er hing verandering in de lucht – echte verandering, niet zo maar een uitbreiding van het kiesrecht. Onder politieke commentatoren heerste een broeierige opgewondenheid.²⁰

Het was een niet bijzonder gelukkig land dat op 3 juli ter stembus ging. De jaren 1917 en 1918 waren voor Nederland de zwaarste in de oorlog geweest. Oorlogsmoeheid drukte de stemming, schaarste en rantsoenering leidden tot onvrede.²¹ Er was gebrek aan voedsel, er was gebrek aan brandstof. De eerste jaren was de terugval in Duitse kolen opgevangen met extra import uit Engeland. Toen Duitsland in februari 1917 de onbeperkte duikbootoorlog afkondigde, nam de aanvoer van kolen uit Engeland sterk af. Vanwege de strenge winter die de binnenscheepvaart lamlegde, konden Limburgse kolen het Westen en Noorden niet berei-

ken.²² De hele economie leed eronder. De productie daalde, mensen werden ontslagen, fabrieken sloten hun deuren. In de havens was het stil.

Nederland trok de broekriem aan en probeerde creatief in te spelen op de tekorten. Brandhout haalden de burgers uit de toen nog uitgestrekte Nederlandse bossen, die behoorlijk werden uitgedund. Sinds februari 1917 was het voedsel op rantsoen, en dat gold voor steeds meer producten. Die maand waren de eerste broodkaarten verschenen, aanvankelijk goed voor 400 gram bruinbrood per persoon per dag, maar op 2 april werd dat teruggebracht tot 310 gram. In september 1917 ging het rantsoen verder omlaag naar 255 gram en op 30 maart 1918 nog verder naar 200 gram. Boeren werden verplicht hun hele graanoogst in te leveren en toen ze dat gebod op grote schaal ontboden, schakelde minister F. Posthuma van distributie het leger in. Op 25 maart 1917 was de rantsoenering van vlees ingevoerd: 300 gram per persoon per week, in opdracht van de minister aangeboden in de vorm van de beruchte 'eenheidsworst' waarin alle vlees voor iedereen op gelijke wijze werd doorgedraaid.²³ Consumenten waren er enthousiaster over dan de slaggers, die weinig meer te doen hadden.

Overall waren gaarkeukens opgericht. Centrale keukens leverden maaltijden voor 10 cent per portie, met de nadrukkelijke kanttekening dat dit niet gold als bedeling: je moest er immers voor betalen.²⁴ In Amsterdam werd deze gaarkeuken 'de Centrale Trog van Wibaut' genoemd, naar de socialistische wethouder van de hoofdstad. Wibaut had rijst ingeslagen om eventuele tekorten aan aardappelen op te vangen, maar van dat soort gekkigheid moesten Amsterdammers niets hebben. Zelfs honger maakte van rijst geen aantrekkelijk alternatief.²⁵ Op sommige plaatsen was sprake van hongeroedeem. Tulpenmeel, eikelkoffie, bramenthee en kunstsigaren namen de plaats in van de originele producten. Hongerige burgers klaagden dat een kwart van de Nederlandse aardappel-oogst naar Engeland en Duitsland ging, in ruil voor brandstof. Grote boeren verdienden kapitalen, maar de meeste weezin riep de illegale verrijking op door zogenoemde ow'ers, oorlogswinstmakers. Alsof dat nog niet genoeg was, hadden alle Nederlanders, rijk of arm, te lijden onder de Spaanse Griep die in de jaren 1918 en 1919 wereldwijd heerste en waarschijnlijk meer slachtoffers maakte dan de oorlog zelf. In Nederland overleden meer dan 20.000 mensen direct aan de griep; in een afgeleide vorm, zoals longontsteking, mogelijk meer dan 60.000.²⁶

Tijdens de winter van 1917-1918 lag het Nederlandse economische leven grotendeels stil. De kolennood had niet alleen gevolgen voor de industrie en de gewone burger thuis, ook het openbare leven leed eronder. Straatverlichting werd uitgeschakeld. Winkels en etalages moes-

ten donker blijven, en toen de nering zich verplaatste naar cafés die wel licht hadden, kwam er een verbod op het drijven van handel in etablissementen. Scholen werden gesloten, vakanties opgerekt. Kerkdiensten en theatervoorstellingen mochten niet meer 's avonds gehouden worden; een deel van het Rijksmuseum werd gesloten. Het aantal treinreizigers per coupé werd verhoogd. De studentensociëteit Minerva in Leiden moest om twee uur 's nachts haar deuren sluiten.²⁷

In zijn boek over deze periode, *De donkere poort*, uit 1931, stelt de journalist P. Ritter blijmoedig vast: 'Een volk, met minder innerlijken weerstand dan het onze, zou er volkomen aan zijn bezweken.' Maar hij noteert niettemin 'het bederf'. Er werd flink gestolen: lood van daken, koper van brandkranen, ijzeren deksels van putten, kleding. Allemaal goederen die in Duitsland veel geld opbrachten. Nabij Apeldoorn werd een kar met een lading geslachte katten in beslag genomen. Ook honden waren hun leven niet zeker. Ondanks de dreiging van hoge boetes werd overal clandestien geslacht. Op de 'lichtloze straten en wegen' deden zich steeds meer gewapende overvallen voor. Erger nog voor de vele moraalridders was dat de losbandigheid toenam, en dat gold ook voor het aantal buitenechtelijke geboorten.²⁸

De soldaten die sinds 1914 gemobiliseerd waren, hingen verveeld rond in de kazernes. Ze klaagden over de slechte kwaliteit van het kazernevoer, over de leiding, de zinloosheid van hun dagelijkse bezigheden en de onderdanigheid aan officieren die het *Handboek Soldaat* hun voorschreef.²⁹ Hun gezinnen kregen een magere vergoeding voor de afwezigheid van broodwinners. Voor de overheid was de mobilisering een kostbare zaak. Ook op andere terreinen ging de overheid in deze periode noodgedwongen een grotere rol spelen, en dat zou na de oorlog niet zomaar weer veranderen.

Sinds 1913 had een buitenparlementair kabinet onder leiding van de liberaal P. Cort van der Linden het land geleid. Toen de oorlog begon, kwam dat goed uit. De politici verklaarden zich bereid de strijdbijl tijdelijk te begraven. Cort van der Linden zou in later jaren een reputatie verwerven als de onpartijdige staatsman die Nederland met vaste hand door de oorlog had geleid en kundig het algemeen kiesrecht en de publieke financiering van het onderwijs had ingevoerd. In de aanloop naar de verkiezingen van 1918 kon Cort van der Linden echter weinig goed meer doen.³⁰ Zijn kabinet was uitgeregeerd, zo voelde iedereen het, koningin Wilhelmina voorop. Vooral minister Posthuma, verantwoordelijk voor de distributie, had bij haar afgedaan, zoals Den Hertog het omschrijft.³¹

In 1918 zat koningin Wilhelmina twintig jaar op de troon. Ze had zich ontpopt als een zelfstandig denkend monarch, soms een tikkeltje